

La influència de Catalunya dins la cultura popular castellanenca

1. INTRODUCCIÓ

Hi ha una influència de Catalunya damunt la cultura popular al Castelló d'inicis del segle xx, és a dir, durant els anys de gestació, formulació i signatura de les *Normes* de Castelló? No cal dir que aquesta pregunta, concretada en un encontre casual i apressat amb l'amic Vicent Pitarch a l'estació del ferrocarril de Castelló, ell camí de Barcelona, jo de València, té un caire evidentment retòric. Sobretot, després de la ponència de Lluís Meseguer. De manera que podria respondre-hi amb l'afirmació clara que tots esperen i acabaria el meu parlament. Tot amb tot, estic obligat a explicar les raons i dir quelcom de més sobre la meua reflexió personal. Les raons són ben simples, tot i que sovint oblidades. Començarem, doncs, aquesta exposició amb una referència als principals fenòmens de tipus historico-social que causaren o fomentaren positivament aquesta influència.¹²

1. En primer lloc, cal destacar el gran doll de castellanencs que des d'aquestes terres es transvasà a viure primer a Barcelona, després a les comarques barcelonines des de finals del segle xix, que s'accentuà els anys vint, amb motiu de les obres de l'Exposició Universal, i va continuar fins als anys seixanta del segle passat. Molts d'aquests emigrants s'hi establiren definitivament, sobretot els camperols que hi anaren per trobar un món de més oportunitats per a ells i els seus fills. I, cosa natural en el cas d'immigrants nombrosos, es retrobaren amb els paisans en alguns carrers i barris de Barcelona i el seu *hinterland*, de manera que, per exemple, a

12. Una part del contingut d'aquesta intervenció té a veure amb el meu article (Monferrer, 2007) que publica el *Catàleg de l'exposició del 75é aniversari de les Normes de Castelló*. El lector farà bé de consultar-lo per veure altres aspectes i comentaris que completen la perspectiva.

Sants i a Hostafrancs, hom podria dir que hi havia més gent de la comarca de l'Alcalatén que no pas als pobles d'origen. Hi ha una fotografia antiga, de 1888, que mostra gent d'aquesta comarca ballant una sardana, veïns procedents sobretot de Figueroles, l'Alcora, Costur i les Useres.¹³ Aquesta instantània és significativa de la integració d'aquesta gent sense grans problemes en la ciutat que els va acollir.

D'altres, potser alguns artesans i, sobretot, els estudiants i professionals liberals que es formaren a Barcelona, hi romangueren un temps més o menys perllongat i tornaren a casa.¹⁴ I cal afegir encara uns altres viatgers que eren circumstancials i anaven a la capital per comprar-hi quelcom que els feia falta o, simplement, perquè els abellia, o per gastar-se una part dels guanys que havien tret de la taronja o d'altres negocis. Aquests, però, eren minories de rics, alguns dels quals coneixien Barcelona tan bé com els mateixos barcelonins o, potser, millor.

Tots ells, tant els que s'hi quedaren com els que van tornar, contribuïren a transformar el teixit cultural de les comarques de Castelló amb unes inquietuds amples i obertes, com corresponia al país que els havia acollit, cobejades d'una manera permanent mitjançant els intercanvis de tot tipus que es produïen constantment. Anar a Barcelona volia dir anar a veure la família i portar-los alguns dels productes apreciats del poble d'origen, sobretot fruits de la terra i especialitats gastronòmiques típiques de cada indret, tenir l'oportunitat de consultar amb metges competents i altres professionals sanitaris diversos problemes de salut, vi-

13. La fotografia i les explicacions que acompanyen són una deferència d'Amadeu Porcar, de Figueroles, un home apassionat pel seu poble, la seua gent i les seues tradicions, que exerceix la funció d'arxiver *gratis et amore* a l'Ajuntament. Segons ell, doncs, la fotografia era propietat de la família Colomer-Segarra, que va emigrar a Barcelona al segle XIX. La tenien penjada dins d'un petit marc a l'entrada de la seua casa del carrer de l'Alcora, número 1, de Figueroles. L'original porta darrere la inscripció: «Hostafrancs 1888» i presenta alguns buits causats pels xilòfags, que han eliminat la possible constància del nom del fotògraf. Un descendent tornà a viure al poble i explicava que els seus pares, juntament amb altra gent de Figueroles, les Useres, Costur i l'Alcora, hi apareixen ballant la sardana. Tenien el costum d'ajuntar-se els diumenges, perquè es coneixien. Segons ell, la nostra gent es va integrar molt bé a Barcelona des del primer moment. I afegia: «És que ells parlen com mosatros, no vam tindre mai ningun problema». «La gran majoria treballava a les fàbriques de teixits, i uns pocs al camp». «Allò per a mosatros ere un altre món, Barcelona ere una ciutat gran i molt bonica, estave més avançada que mosatros». Els descendents d'aquesta família viuen tots a Barcelona. Una rama, però, encara conserva l'altra casa que tenien i tornen per les vacances. Un d'ells està arplegant les partides de casaments, naixements i defuncions de la gent que va emigrar dels pobles de l'Alcalatén a Barcelona, la major part de la qual pertany a la parròquia del Sant Àngel, d'Hostafrancs. Actualment l'original de la instantània el té la senyora Adoració Monferrer, que va comprar l'antiga casa de la família, quan van morir els propietaris. Amadeu Porcar en va dipositar una còpia a l'Arxiu Històric de Figueroles, on es pot veure, com també l'original a casa de l'actual propietària. Aquestes notes són de l'any 1978.

14. El meu pare, que era fuster i ebenista, va viure a Barcelona alguns anys de la dècada dels vint i treballava de muntador de pianos. Em contava coses de la ciutat i de la vida que ell hi feia, entre altres de com en una ocasió va assistir a una sessió espiritista en la qual s'aparegué el presumpte esperit del Noi del Sucre. La sessió va acabar com Camot i en van sortir tots els assistents, que eren una colla de bons artesans, esverats per l'enrenou que va armar el citat esperit.

sitar establiments comercials que enlluernaven una mica i alguns llocs de diversió i també de vici —cinema, teatres i altres locals de tot tipus—, a més de les corresponents atraccions i llocs turístics de la ciutat i la rodalia: la Rambla, la catedral, la Sagrada Família, la Pedrera, el Tibidabo, Montjuïc, el parc Güell, el port, Montserrat, etc.

Un cas anecdòtic, si voleu, però significatiu al meu parer, d'aquests intercanvis podria ser el del camió de Benages, de mal nom *el Rull*. Aquest camió viatjava cada setmana de Barcelona a Lluçena, fent transport de matèries primeres per a una petita fàbrica de teixits que hi havia en aquest poble, i tornava amb productes acabats. Això, però, no és el que vull remarcar, perquè el principal paper que exercia era d'ordinari entre la capital catalana i alguns pobles de les comarques de l'Alcalatén (com el mateix Lluçena, Figueroles, Costur i les Useres), o de la Plana Alta (com Bell-lloc del Pla o les Coves de Vinromà). De manera que, per Nadal, posem per cas, viatjava camí de Barcelona ple de pollastres, pastes variades, algunes fruites típiques com figues, ametles i nous, etc., i tornava amb torrons i diverses llepolies, potser alguna ampolla de cava, de ratafia o d'algun altre licor, i vestits retirats que serien usats sense cap prevenció pels parents del poble en temps de necessitat. Considere el cas significatiu, perquè hi havia altres camions i ordinaris que feien el mateix des d'altres comarques. Fins i tot, quan s'avariava el camió dels Benages, el substituïa un altre, ara dels Rambla, que possiblement era de la Vilanova d'Alcolea.

2. En segon lloc, aquestes influències vénen marcades també pels canvis produïts a causa del nou estatus adquirit, d'una banda, per la ciutat de Tortosa, capital de l'antiga diòcesi a la qual pertanyia la major part de pobles de les comarques del nord valencià, Castelló inclòs, i, d'una altra, per la mateixa vila de Castelló, que esdevé capital de la província d'aquest nom.

En el cas de Tortosa, les relacions entre la capital diocesana i les parròquies van canviar i adquiriren una importància més decisiva a partir de la fundació del Seminari Conciliar l'any 1824, en temps del bisbe Víctor Damián Sáez y Sánchez Mayor.¹⁵ Cal pensar que la institució que fins aquell moment havia exercit el paper encomanat al nou Seminari, el Reial Col·legi de Sant Jaume i Sant Maties, que regentaven el dominics, no podia unificar la formació del clergat diocesà d'una manera satisfactòria. Ni tampoc altres col·legis i escoles de menys importància que hi havia en diversos indrets de la diòcesi. La instauració del nou Seminari va representar la centralització d'aquesta formació en Tortosa, sota la direcció i el control del bisbe. Tot i que no conec el tema amb profunditat, pense que fins aquell moment els sacerdots més il·lustrats i que ocupaven els càrrecs i responsabilitats

15. Sobre la història de la formació dels sacerdots de la diòcesi de Tortosa i, en concret, l'origen del Seminari Conciliar, vegeu Iturat (2000) i Alanyà (2001, 11).

més importants, provenien de les institucions adients valencianes preferentment. Serà a partir d'ara que, d'una manera gradual però inexorable, es difuminaren gran part de les influències religioses que fins aquell moment havien actuat des de la macrodiòcesi valentina, en culminar la independència del clergat de Tortosa respecte de València. De fet, els capellans erudits afectes a la Societat Castellonenca de Cultura (mossèn Manuel Betí, premi de l'Institut d'Estudis Catalans, de l'any 1917; mossèn Vicent Ripollés; mossèn Joan Puig, i els seus epígons, mossèn Manuel Milian, mossèn Josep Miralles i algun altre) ja es formaren a Tortosa.

Aquest efecte de separació i independència respecte de València es va intensificar també en el camp civil, a partir de la divisió del territori espanyol en províncies, l'any 1832. La divisió va donar categoria de capital a un poble singular i que tenia més població que cap del voltant, però que no semblava que tingués cap pretensió d'exercir la capitalitat, almenys fins iniciat el segle xx, quan el poble castellonenc s'adonà de les terres que hi havia a l'interior, més enllà de la muntanya de Sant Miquel o del Bartolo, al desert de les Palmes, i va pensar que això devia ser la província. De manera que la nova capital substitueix la ciutat de València en una sèrie de funcions (administratives, comercials, financeres...) i provocà un allunyament amb la independència consegüent respecte del cap i casal.

Les conseqüències de cara a la influència de Catalunya en Castelló són clares. A partir d'ara, les directrius de la formació religiosa vindran de Tortosa. És significatiu que els moviments de renovació religiosa i cultural de la segona meitat del xix vinguen del nord. Podem pensar, si més no, en dos sacerdots tortosins capdavanters en aquest sentit i lligats d'una manera important a les terres de Castelló, Don Manuel Domingo i Sol i Don Enric d'Ossó i Cervelló, que visitaven amb freqüència les nostres terres i hi sojornaven durant alguns dies i, fins i tot, algunes setmanes. La influència més intensa, però, a banda d'aquests contactes, l'exerciren mitjançant les seues obres i els seguidors.

La influència del primer va ser amb els operaris diocesans, dedicats a la formació de futurs clergues, molts dels quals tingueren un paper important en la cultura dels nostres pobles. Si més no, citaré el benassalenc mossèn Joaquim Garcia Girona, l'autor de *Seidia*, un poema d'inspiració verdagueriana (el poema *Canigó*), que relata la conquesta de les terres de Castelló a través de la peripècia vital i els tràgics amors d'Artal d'Alagó, fill del noble aragonés Balasc, conqueridor de Morella, i de la princesa Seidia, filla de penúltim rei de València, Seid-abu-Seid, vassall del rei Jaume i aliat en la conquesta de la capital del regne, i d'una cristiana. Ella, però, desconeix aquestes circumstàncies del seu origen i capitaneja les tropes musulmanes contra els cristians.¹⁶

16. Podeu veure Peraire (1991) i Pérez Silvestre (2000). El poema *Seidia* ha estat editat dues vegades (1920 i 2000), tal com indique a la bibliografia.

L'altre és el cinctorrà mossèn Josep Peris, gran músic i compositor de música religiosa, qui amb les seues creacions contribuí d'una manera notable a l'enriquiment de la litúrgia i el folklore religiós en els nostres pobles (Alanyà, 2001, 714-716), el seu alumne Vicent Garcia Julbe (Alanyà, 2001, 716-740) i l'ajudant d'aquest, mossèn Jaume Sirisi, com també alguns alumnes de tots dos: Joan Ramon Herrero, Josep Pavia, Rossend Aymí, Antoni Melià i un llarg estol de seminaristes i capellans que dignificaren la música a les esglésies de la diòcesi. Cal mencionar també, ara amb una vinculació circumstancial al Seminari Diocesà pels concerts que hi va començar a fer d'adolescent, l'alumne de Garcia Julbe i prestigiós pianista i compositor vinarossenc, Carles Santos (Alanyà, 2001, 735-737).

Per la seua banda, Don Enric d'Ossó i Cervelló impulsà diverses associacions que contribuïren d'una manera destacada al foment de l'espiritualitat i vida cristiana, mitjançant la formació catequètica i les pràctiques pietoses. Cal destacar, a banda de la Companyia de Santa Teresa de Jesús, dedicada a l'educació de la joventut femenina, la Germandat Josefina, l'Arxiconfraria Teresiana, dedicada al foment de les Filles de Maria i Santa Teresa de Jesús, i el Rebañito, que pràcticament, sobretot les dues últimes, existiren a tots els pobles valencians de la demarcació diocesana de Tortosa.¹⁷

3. A més, hi ha encara una sèrie d'iniciatives que especificarem, almenys d'una manera parcial, tal com siga oportú als exemples concrets que citaré al llarg d'aquesta ponència.

2. UNA INFLUÈNCIA DE SEGLES

Abans, però, de concretar algunes mostres d'aquesta influència que es fa palesa sense cap dubte damunt la nostra terra a començament del segle xx, voldria fer un tast —més que siga indicatiu— de les influències anteriors. No parlaré de la llengua com a tal, perquè, com deia Pere Calders (1980, 9) al pròleg que escrigué per a la novel·la de Josep Lozano *Crim de Germania*: «[É]s irritant haver de repetir les obvietats de sempre». I seguia: «[...] per damunt de tot hi ha la certesa que parlem el mateix idioma i que ens basta per a expressar els sentiments que ens omplen i les idees que ens ocupen i ens preocupen». En definitiva, sempre hi hagué la consciència entre la major part del poble valencià que la llengua parlada a Catalunya i a València era la mateixa, per la simple raó que hom podia entendre's sense embuts. I això, malgrat les denominacions aberrants que, afortunadament, han estat rebutjades d'una manera definitiva.

17. Sobre M. Domingo i Sol i E. d'Ossó i Cervelló podeu veure les biografies resumides amb la corresponent bibliografia al *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya* (2001).

Vull, doncs, fer notar alguns fets que van més enllà de la llengua i tenen a veure amb la cultura del poble, en aquest cas, de la nissaga valenciana. Per exemple, algunes dites o expressions populars que encara hom emprava almenys fins mitjan segle xx. A les Useres, el meu poble, encara he tingut ocasió d'oïr el vells, quan jo era jove, referir-se a «les Catalunyes» per denominar el conjunt de les terres catalanes. Potser ells no haurien entés allò del *mil·lenari* de Catalunya, ni l'exigència epistèmica d'unitat que traspua, i dic *epistèmica* per no dir *política*, perquè la realitat pot anar per uns altres camins.

O la dita que empen, quan dos enraonen i un d'ells no vol entendre quelcom d'evident que li diu l'altre. Aleshores aquest interlocutor el censura i l'acusa de fer-se el desentés tot dient-li: «Que d'on vénis, de la foieta o de la *bailaran*?» La *foieta* és una foia petita, com tothom pot comprendre. La *bailaran* és simplement la Vall d'Aran, probablement un lloc i punt de referència originari de les comarques dels repobladors de gran part de les comarques valencianes. Jo interprete aquesta expressió com indicativa de l'origen dels userans —algun poblet de l'Alt Urgell, potser en concret Bescaran o la rodalia, i ho dic per una simple comparança de materials folklòrics de transmissió oral— i constitueix una mena de mostra de deixalles d'arqueologia lingüística semblant a una altra que també està viva encara en la parla dels userans: «Hostes vindran que de casa ens trauran».

Altres exemples són més generals. Els catalans que repoblaren les terres del nord del regne de València hi deixaren llurs petges toponímiques, com no podia ser altrament, a banda la toponímia anterior que podia ser àrab, mossàrab o de qualsevol altra procedència. Em referisc sobretot a la toponímia genèrica, és a dir, les paraules que servien per a denominar certs indrets de conformació morfològica, geològica, geogràfica en general, o botànica, zoològica o de simple situació en el paisatge, etc., semblant a la que havien deixat als llocs de procedència: *artesa*, *talaia*, *foia*, *cap de terme*, *sol d'amunt*, *sol d'avall*, etc. Fins i tot en algun cas denominaren el nou nucli de població amb el nom del lloc de procedència. L'*Onomasticon Cataloniae*, de Joan Coromines (1989-1997), o, d'una manera més directa i senzilla, el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (1980-1991) poden donar raó *in extenso* d'aquestes denominacions.

O la munió d'advocacions sagrades a les quals, imitant els costums que portaven, van dedicar esglésies, ermites i altres llocs sagrats, i celebracions patronals i protectores de la comunitat. Gran part d'elles es reflecteixen en un dels pocs llibres d'hores català, el de Morella, que va publicar el castellanenc Germà Colón (1960).

Una altra mostra d'aquesta influència que determina la cultura comuna als dos pobles podrien ser també els romanços i altres mostres folklòriques existents tant a Catalunya com a València. No entraré en el tema que vaig tractar en un treball titulat *Les paraules de dos pobles*, que em va proporcionar un premi d'investi-

gació lingüística del qual estic ben orgullós, el Premi Alambor, concedit l'any 2003 per aquesta associació cultural de Benicarló d'atrafegada història. Més endavant cite alguns dels cinquanta-vuit romanços que aleshores vaig recollir i ara podria ampliar.

Tornem a les Useres i podríem afegir-hi alguna oració, com la jaculatòria *Jesus i Maria*, que trobem en la processó de dones i xiquets al Piló de la Creu o la Creu del Tossal de les Bastides i, també, a Tortosa i a Barcelona. Aquest romiatge és un dels exemples cabdals i més ben documentats d'allò que els conreadors de la fenomenologia religiosa consideren el pas de l'arbre a la creu en la història del cristianisme. Això, però, ho explicaré en una altra ocasió. Ara vull destacar que, potser, el més important no és la breu expressió devocional, sinó la manera de practicar-la. A banda de la creença que, repetida mil vegades, constitueix una bona prevenció contra la tempestat i els llamps, la manera de contar aquestes mil vegades és idèntica als tres llocs. Antigament, quan les dones portaven davantal fins i tot per a anar als romiatges, això sí, ben net i planxat, la resadora posava deu pedretes en cada una de les dues butxaques. A mesura que passava cada una de les jaculatòries del rosari, llançava una pedreta. De manera que, havent esgotat les pedretes, el càlcul sortia redó i matemàticament perfecte (Monferrer, 1989).

3. LES INFLUÈNCIES INVERSES

També podríem parlar de les influències inverses, és a dir, de nosaltres els valencians envers Catalunya. Si més no, citaré la influència damunt Catalunya de la literatura clàssica catalana feta per valencians, o les antigues edicions d'obres de valencians que es publicaven a Barcelona també, com recorda Germà Colón (1978, 60-71) en el millor text que hom ha pogut escriure sobre la identitat del valencià amb la llengua catalana. O l'antic *ball de valencians*, que ha evolucionat fins a constituir un senyal identitari de festes, sobretot en algunes comarques (Soler i Amigó, 1998, 138), o la gran devoció a la Mare de Déu dels Desemparats que hi ha arreu de les terres catalanes,¹⁸ ben palesa en l'abundància de goigs que hi trobem. Només de Barcelona en tinc quatre a la meua col·lecció: els de l'antic convent de Pares Agustins, ara església de Sant Agustí, els de l'altar de Sant Vicenç en la parroquial església de Santa Maria del Mar, els del Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes i els de la confraria d'aquesta advocació que s'encarregava de soterrar

18. Em fa notar Josep Moran, en acabat de l'exposició apressada del resum d'aquesta intervenció, que l'advocació dels Desemparats aplicada a la Mare de Déu és anterior a Catalunya que a València, ja que al segle XIV ja hi havia una ermita dedicada a Barcelona. Aquesta major antiguitat la confirmen els preveres Manuel Trens (1947, 356-357) i Aparicio Olmos (1962, 22), que porta una icona de Barcelona del segle XV, i J. Vesga (1988, 455). La devoció, però, crec jo, s'hi va escampar ensems amb la popularitat de l'advocació valenciana, tal com també indica Trens.

els ajusticiats. Citaré també els de Perpinyà, Olot, Girona, Montcorbau (a la Vall d'Aran), etc. També podríem citar la devoció a la Mare de Déu del Remei, tan escampada per Catalunya.¹⁹ Per acabar aquestes breus referències, simplement faig esment dels dos sants Vicents valencians, que han tingut una importància gran en la cultura popular de les terres del Principat, sobretot el màrtir en la toponomàstica (Castell Maiques, 1994, s. p., i Ferraro Sebastià, 2002, 69-71).

No ens entretenim més en aquest passat, l'estudi sistemàtic del qual està per fer, i anem al nucli de la meua intervenció, que no pretén altra cosa que ser un mostrari de la influència de la cultura catalana a les terres de Castelló a començament del segle xx, és a dir, als anys que es va covar la necessitat d'unes normes que unificaren l'ortografia de la llengua catalana. Primer, l'Institut d'Estudis Catalans, que aquest any compleix cent anys de la seua fundació i que publicà les normes fabrianes d'ortografia, i, vint-i-cinc anys més tard, l'estol de lletraferits i representants de diverses associacions valencianes, esperonats i conduïts pels *sabuts*²⁰ de la Castellonenca, amb les *Normes del 32* per al País Valencià. En un altre lloc ja he parlat de com a casa nostra es va preparar a poc a poc el llit de cultura popular sobre el qual discorreran aquestes aigües (Monferrer, 2007).

4. EL PAPER DE LA CASTELLONENCA I ELS SEUS PROHOMS

Cal destacar el paper que va desenvolupar la Societat Castellonenca de Cultura en la gestació i arribada a bon terme de les *Normes del 32*, amb la corresponent signatura i compromís. (Elena Sánchez Almela ho explica amb més coneixement i precisió del que jo podria fer). Recordaré, però, breument alguna cosa. Evidentment, els contactes amb Catalunya dels lletraferits que formaren la Societat eren constants, eminentment amicals i profitosos. No vull insistir-hi. Només destacaré que molts investigadors i erudits catalans han col·laborat al prestigiós butlletí (BSCC) al llarg de la seua trajectòria des que es va fundar l'any 1920, com també alguns dels *sabuts* nostres van participar en publicacions barcelonines des de ben aviat.²¹ Citem Salva-

19. Segons m'indica també Moran, la Mare de Déu del Remei, dels Trinitaris, és originàriament valenciana i s'escampà d'una manera notable arreu de Catalunya. És patrona d'Alacant i una obra bàsica sobre la seua devoció és la de M. Nájera (1927), que fou abat de la col·legiata de Sant Nicolau d'aquesta ciutat, actualment concatedral. Sobre la freqüència de l'advocació en terres catalanes, podeu consultar les obres del citat J. Vesga (1988), Carreres (1988), Amades (1989) i Bellmunt (1995).

20. El lector cal que tinga en compte que el poble de Castelló divideix els lletraferits en tres tipus: els *savis*, que són els homes de seny, tant pel que fa al saber com a la vida; els *sabuts*, que serien els erudits, perquè saben moltes coses, mes que siga sobre un tema només; i el *saberuts*, que són els que pretenen saber-ne, però no tenen consistència i sovint fan el ridícul per la seua vanitat i gosadia.

21. Un cas que, potser, oblidem de vegades és Ribelles Comín, amb la seua *Bibliografia de la llengua valenciana* (5 vol., 1920-1984) i altres obres d'erudició que van suposar un esforç enorme i moltes vegades poc valorat.

dor Guinot, primer president de la Societat, i tot un seguit de membres de la institució: Lluís Revest, Manuel Betí, Àngel Sánchez Gozalbo, Vicent Gimeno Michavila, Emili Calduch, Joan B. Carbó, Eduard Julià, Gaetà Huguet Segarra, Joaquim Garcia Girona, Vicent Ripollés, Carles Salvador, Bernat Artola, Enric Soler i Godes, Vicent Tomàs i Martí, Joan M. Borràs Jarque, Lluís Sales Boli, etc.

D'altra banda, Castelló celebrava la visita d'illustres personatges forans pertanyents al camp de la cultura, la major part dels quals de procedència catalana: Guimerà, la Xirgu, Blasco Ibáñez, Azorín, Pompeu Fabra, Aramon i Serra, Coromines, Casacuberta i, fins i tot, Rusiñol, dins d'un cotxe misteriós. Val a dir que molts d'ells venien acomboiats per la Castellonenca.²²

En tercer lloc, cal afegir que la cultura popular catalana impregna les creacions culturals castellonenques del moment, perquè és ben propera de la nostra. Com a exemple, podríem considerar el *Tombatossals* i el recull de contes *De la meua garbera*, de Josep Pascual i Tirado, que palesen l'ús magistral de materials folklòrics populars, com fa notar Lluís Meseguer (1988), tot i que encara no ha estat estudiada en profunditat la seua procedència immediata. Meseguer relaciona magistralment els personatges de la conlloga del conqueridor de les illes Columbretes amb altres creacions de la literatura catalana i universal.

Finalment, convé afegir que alguns dels lletraferits castellonencs citats foren col·laboradors estimats del diccionari Alcover-Moll, i llurs aportacions, considerades profitoses pel canonge mallorquí.²³ D'una banda, eren experts en la llengua pròpia i coneixedors del seu passat, com el citat mossèn Garcia Girona o el mateix Salvador Guinot; bons llatinistes i experts a aplicar llurs coneixements a les paraules que captaven del poble. D'altra banda, eren coneixedors del present, gent del poble, com el citat Pascual i Tirado, home de la llaurança castellonenca, que es movia perfectament dins del seu univers lingüístic (Gimeno Betí, 2000).

5. LES DEMANDES EXTERNES

Ens hem de referir també a un altre tipus de comunicacions entre Catalunya i Castelló, i de bell nou hi entren els *sabuts*, fossen o no de la Castellonenca. Són les col·laboracions prestades per castellonencs de procedència variada a les diverses

22. Sobre aquestes relacions i peculiaritats que són importants al Castelló del temps de gestació i signatura de les *Normes* del 32, podeu veure'n una perspectiva general a Meseguer (2003) i, més en concret, les intervencions publicades al *Quadern jubilar del xxv aniversari del BSCC* (1949), que celebren aquesta avinentesa, sobretot l'article de G. Espresati «Anales de una cultura provinciana». També les referències que Meseguer inclou a la introducció a les *Obres completes* de Bernat Artola (1983, I, xvii-lxxxii), la monografia sobre aquest poeta i l'assaig de M. Garcia Grau sobre Miquel Peris i la seua obra (1997).

23. *Famós, pintoresc, tossut, explosiu i poc convencional* són adjectius que va aplicar Joan Fuster (1991, 151) al canonge, que sabia ben bé el que volia.

tasques investigadores fomentades des de Barcelona durant aquells anys. Citaré les que em semblen més il·lustratives de cara a destacar aquesta influència catalana sobre Castelló, que va contribuir notablement a un coneixement millor del nostre folklore.

5.1. Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya, Barcelona

Als fons de materials d'aquest arxiu, fundat el 1915 per T. Carreras Artau a la Universitat de Barcelona (Ortiz i Sánchez, 1994, 472-477), col·laboraren diverses personalitats castellonenques. La Guerra Civil del 1936 causà la pèrdua de gran part dels materials de l'arxiu. Després de la incorporació a la sucursal barcelonina del Consell Superior d'Investigacions Científiques (CSIC) (Centro de Estudios de Etnología Peninsular de Barcelona [CEEP] [Calvo, 1991, 289]), hi queda constància de les aportacions, entre 1917 i 1926, de mossèn Benet Traver, prevere i músic de Vila-real, amb fitxes sobre costums de bateig i infància, adolescència, joventut, festeig, prometatge i noces, incloses les dels vidus o *esquellades*; sobre tractes de compra, venda i canvis de diverses classes de bestiar; cançons populars variades; motius i comparances en la parla del poble; i altres contestacions a qüestions sobre mites i llegendes, menjars i provisions, etc. També hi van col·laborar Francesc Argemí amb quatre cançons populars de Vinaròs i els castellonencs À. Sánchez Gozalbo, L. Revest i F. Escoín Belenguer, amb diverses cançons de Castelló i Betxí. Sánchez Gozalbo envià també materials de comparances recollit a Castelló, Morella, Betxí, Borriana i Benicàssim; i Francesc Escoín aportà informació sobre la matança del porc a Castelló (Calvo, 1990 i 1991).

5.2. Arxiu de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya

Les investigacions impulsades i dirigides per Rafael Patxot i Jubert, marmessor de la Fundació Concepció Rabell i Cibils, de Barcelona, durant la dècada dels anys vint, també deixaren testimoni de la literatura popular valenciana de transmissió oral. La Institució Patxot, com era coneguda (Ortiz i Sánchez, 1994, 400-401), impulsà l'*Obra del Cançoner Popular de Catalunya* i en va publicar tres volums inicials. Posteriorment, des de l'any 1993, han continuat les publicacions fetes per l'Abadia de Montserrat, ara sota la direcció del pare Josep Massot. Els volums més interessants per a nosaltres són el quart, fascicle I (1993), on consten diversos materials que Marià Aguiló va arreplegar a Borriana i Onda, i que després passaren a formar part de l'*Obra*, a més dels reculls de Teixidor a Morella i de Joan Amades per totes les terres valencianes; el quart, fascicle II (1994), on de bell nou apareixen reculls de Teixidor a Morella, Argemí a Vinaròs, Tomàs i Amades en diversos pobles de la Plana i d'altres a Morella, Cabanes, Castelló i Vila-

real; el cinquè (1995), on es relacionen diversos documents recollits a les comarques castellonenques així com materials de la missió de J. Just i J. Roma en terres de Castelló el 1927 i l'anada a Tales de J. Tomàs i J. Amades el 1931 (1995, 203).

La missió durà de l'11 de juliol a l'1 de setembre de 1927. L'informe del 3 de desembre relaciona les persones a qui regraciaren l'ajuda en la missió de recerca: F. Piñol, de València; mossèn E. Ferrer, de Vila-real; mossèn J. Prats, d'Astorga (*sic*); mossèn M. Milian Boix i el doctor T. Remón, de Morella; J. Domènech, de Barcelona; mossèn M. Segarra, de Xert; J. M. Palau i A. Niza, de Benicarló; mossèn Joan Verdera, M. Santos, mossèn V. Garcia (Julbe) i mossèn Pasqual Bono, de Vinaròs; S. Guinot, R. Carreras i À. Sánchez Gozalbo, de Castelló; mossèn J. Garcia Girona, d'Oriola; C. Salvador i G. Colom, de Benassal; mossèn J. R. Jovaní i mossèn J. Martí, de Sant Mateu. Com es pot veure, hi consten la major part dels lletraferits d'aleshores que recollien material folklòric a les nostres comarques. Recolliren un total de trenta-quatre documents de les procedències següents, ordenades pel nombre d'aportacions: Borriana (tretze), Morella (vuit), Castelló (cinc), Onda (dos), Cabanes (dos) i, amb un només, Fondeguilla, Tales, Vinaròs i Vila-real. Sembla un collita una mica migrada, tot i que desconeixem el detall de cada document.

5.3. *Arxiu de Tradicions Populars de Serra i Boldú*

Fundat per aquest folklorista (Ortiz i Sánchez, 1994, 110-112), recull amb preferència materials de folklore i articles de col·laboradors de prestigi. Va publicar el primer volum de sis fascicles i un fascicle només del segon volum entre 1928 i 1935. Dels dos-cents cinquanta articles i notes publicats, sols n'hi ha set de valencians, entre els quals dos són de Castelló: un recull de cobles de geografia folklòrica del nord de la província, tramés per J. Torner, de Sant Carles de la Ràpita (fascicle II, 69), i una nota de Carme Miralles (fascicle III, 184) sobre la celebració de la Romeria d'Infants de l'Alcora o Festa del Rotllo el Dilluns de Pasqua Florida.

5.4. *Arxius de l'Institut Espanyol de Musicologia, Institució Milà i Fontanals del CSIC, Barcelona*

Fundat el 1943 per mossèn Anglès, a finals de la Segona Guerra Mundial va recalar a Barcelona un musicòleg alemany, Màrius Schneider, que encetà una sèrie de treballs de gran interès sobre folklore musical, que duraren des de 1944 fins a 1955 (Ortiz i Sánchez, 1994, 409-410). En aquestes missions va col·laborar amb ell, pel que fa als pobles de Castelló, el musicòleg valencià Ricard Olmos (Pelinski, 1997, 27-35). No sabem exactament el total de fitxes que hi ha. Les investiga-

cions més importants foren de Schneider a l'Alcora, Atzeneta i Morella el 1945; i de R. Olmos a Albocàsser, Alcalà de Xivert, Betxí, Benassal, Benicarló, Borriana, Càlig, Castelló, Culla, Morella, Peníscola, la Serratella, Tírig, Vilar de Canes, Vilafranca i Vila-real el 1947; a Benassal, Castelló, Catí, Sant Mateu, Xert i Vinaròs el 1948, i a Betxí, Onda, Suera i Tales el 1950. El total de fitxes aportades és de sis-centes vint-i-una (quatre-centes setanta-cinc per a les melodies amb lletra i cent quaranta-sis per a les instrumentals). El detall el podeu veure en forma de taules en el treball meu ja citat (Monferrer, 2007). El recull consta de dues-centes vuitanta-set lletres en català, cent vuitanta en castellà, vuit en llatí i cent quaranta-sis de purament instrumentals, és a dir, només de música. N'hi ha d'albades, cançons de bressol i infantils, religioses, goigs i de diverses celebracions festives: passacarrers i tocatges de corregudes de bous, marxes processionals, cançonetes de sant Nicolau i santa Caterina, nadales, d'estrenes o *arguilandos*, de sant Antoni, Carnestoltes, Corpus, salpesses, de balls i danses; de jovent i de quintos, de jocs infantils de tota mena, de taverna, de batre i altres treballs del camp, de burles, cobles, romanços i diverses cançons, recitats i pregons, etc.

Cal destacar que, pel que fa a les cançons religioses i els goigs, la major part són en castellà, com pertoca a una església no gens compromesa amb la llengua i la cultura del poble. De fet, és el poble qui ha salvat aquest patrimoni, malgrat l'oposició del clergat. Val a dir, però, que hi ha alguna excepció com podem veure després. I també que la resistència al canvi de codi lingüístic va ser aferrissada pel que fa a rectors i altres capellans durant gairebé tot el segle XVIII (Pitarch, 2001, i Beltran Zaragoza, 1998, I, 35-36).

6. ALGUNS EXEMPLES D'AQUESTS RECVLLS

En una relació que no pretén ser exhaustiva, cite algunes de les peces soltes que he trobat al llarg dels últims anys, el recull de les quals es va dur a terme durant l'època que ací ens interessa.

O vere Deus és un cant litànic dels romiatges penitencials, que es cantava i encara es canta a Castelló i a molts altres pobles de les comarques valencianes del nord, a les comarques limítrofes de Terol i Tarragona, la melodia del qual va publicar F. Cantó en notació musical feta per Sàbat en la *Revista de Castellón* (1914). Més endavant mossèn F. Escoín publicà la seua versió al BSCC (1952) tot indicant que corresponia a una melodia de cant pla dels segles XI o XII. Casualment, en un moment de pur lleure musical, vaig descobrir la coincidència de la melodia bàsica, que encara es canta a Castelló dins la rogativa de la Magdalena, amb la de *Cre-do Parisiense* (a dues veus iguals), del qual tinc notícia de dues partitures: una que guarde al meu arxiu, procedent del convent de monges clarisses d'Almassora, i una altra que està dipositada a la biblioteca de la Universitat de Colorado (EUA),

dins d'un fons especial que inclou la música de les antigues missions franciscanes de l'Alta Califòrnia.²⁴ La procedència d'aquesta melodia, potser, té a veure amb l'Escola de Cant Pla de Nôtre Dame de París, dels segles XI i XII, com indicava el citat mossèn Escoïn. És ben possible que aquesta melodia, que hom utilitza en més de trenta romiatges penitencials del nord del País Valencià, ens aplegués a través de Catalunya en algun moment de la baixa edat mitjana. Deixeu la qüestió en l'aire, tot indicant que estic força interessat en el tema i agrairia qualsevol notícia o suggeriment respecte d'aquest punt.²⁵

La Mare de Déu xiqueta: Milà i Fontanals (1882, 1 i 2) en porta dues versions procedents de Lluçena (d'Aranda, diu ell) i de Betxí. És coneguda arreu de les nostres terres i es diferencien de les versions de Catalunya pel tema de l'Anunciació, absent a les nostres. Carles Salvador recollí el cant de la seua mare en 1915 (1920) i, a Betxí, Sánchez Gozalbo (1921) d'una anciana, en 1914.²⁶

A la voreta del mar: cant popular a Castelló des de temps immemorial i amb variants melòdiques que el caracteritzen tant a Catalunya com a València.

La Porquerola: una versió del text, encara amb rima gàllica (Riquer, 1985, 316-317), la va recollir un dels signants de les *Normes* de Castelló, el pintor Joan Baptista Porcar, en un mas de Catí, la nit del 28 d'agost de 1930, d'una àvia de vuitanta anys mentre pelaven panolles (Monferrer, 2007).

Les transformacions: la missió Just-Roma de l'Obra del Cançoner de Catalunya recollí la peça a Sant Mateu (Massot, 1998, 67-68).

La Pastoreta: potser el romanç més escampat en tot el nostre domini lingüístic.

Riero: la corresponent versió valenciana del romanç català *L'hereu Riera*.

El dia del juí: Carles Salvador (1921, 256) va recollir a Benassal una oració en vers que és com un ressò popular del *Cant de la Sibilla*. La recitava una mestressa de casa de setanta-sis anys.

El Diumenge de Rams: romanç de setmana santa que cantava Quico el Cèlio, cec de Tortosa, cap a 1920. El recollí a Castelló i a Forcall en dues versions coincidents S. Seguí (1990, 528), a més de la recollida i publicada per Carles Salvador (1952, 49). Vicent Tomàs i Martí també el va trobar a Artana, on es resava el divendres de quaresma (1921). El sentí cantar a la seua àvia.

24. En aquest fons també hi ha una altra partitura titulada *Missa de Catalunya* (a quatre veus masculines). Hom podria pensar que les dues composicions aplegaren a aquelles terres mitjançant els missioners franciscans de fra Ginebró (o Juníper) Serra, a finals del segle XVIII, quan era governador d'aquella colònia el mallorquí Gaspar de Portolà.

25. Al Primer Colloqui sobre Cultura i Religiositat Popular en Aragó, celebrat a l'Anglesola del Cit (Maestrat de Terol) els dies 27 i 28 del mes d'octubre de 2007, vaig presentar una comunicació sobre el tema titulada «Cants litànics als romiatges penitencials». Supose que les actes es publicaran al llarg de l'any 2008.

26. A banda de les indicacions bibliogràfiques concretes, hom pot trobar el text dels romanços i cançons enumerats a continuació dins la meua antologia del romancer valencià (Monferrer, 2004).

El dijous de quaresma: un altre romanç de setmana santa recollit per V. Tomàs i Martí (1922) a Artana, que recitava una dona resadora dins de l'entrada d'una casa mentre passava pel carrer la Processó de l'Enterrament. També el va trobar Carles Salvador (1952, 51 i 52) a Benassal.

Sant Pere i sant Pau: una cançó de bressol lligada amb una altra d'estrenes, procedent de Castelló i recollida per E. Calduch (1922) amb el títol de *Cançó per a dormir als xiquets*. La cantava la seua passejadora Remunda Blasco Aymerich, dona d'uns seixanta anys, de Borriana.

Oració a santa Quitèria: versió del romanç del martiri d'aquesta santa, procedent de Morella i recollida pel mateix E. Calduch (1922). El transmissor fou Ramon Sebastià Adell, que l'havia après de menut.

Allà van les tres Maries: una altra cançó escampada per tot arreu que, amb el tema del sagrament, presenta una tirallonga de noms d'animals i persones i les seues accions. La recollí Tomàs i Martí (1922) a Artana el 1921. També la publicà Carles Salvador (1920), dictada per una dona de setanta anys, mestressa de casa, a Benassal.

Tres palometes: cançó infantil que arplegaren Carles Salvador (1920) i Salvador Guinot (1921).

Dins d'una cabanyeta: nadala que cantaren mossèn Pepet Prats i la seua germana als enviats de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya (Massot i Muntaner, 1998, 61). N'hi ha també una versió procedent de Castelló, dictada per una anciana a M. Bonet Sáenz (1921).

Sant Josep es fa vellet: nadala procedent de Morella, on la va recollir Ricard Olmos en les seues missions (Oller *et al.*, 1982, 36).

Adorm-te, nineta: romancet escampat arreu de les nostres terres, que reflecteix l'ideal de bellesa femenina anterior a la moda del cabell ros que predomina ara. Procedeix de les Useres i recorde personalment haver-la oït cantar a les xiquetes mentre jugaven.

En Joan Petit: també aquesta tirallonga és coneguda a tot arreu, amb algunes variacions.

Podríem seguir-ne la relació, de les referències, però n'hi ha prou, de moment.

Un cas a part és el dels cuplets catalans dels anys vint, nascuts d'unes necessitats alhora artístiques i patriòtiques. El cuplet català, segons I. Molas (1980), va introduir una sèrie de canvis en el plantejament de la cultura popular a Catalunya. Les cançons de la Raquel Meller, a qui encara vaig conèixer jo d'adolescent,²⁷ de la Seròs, la Goyita, la Parreño i moltes altres cupletistes embadaliren els barcelonins del primer terç del segle xx, sobretot a partir de 1920, quan el goig de viure omplia les nits de la ciutat, al temps que la sardana esdevenia definitivament la dan-

27. La recorde anant a missa a l'església dels Carmels, de la Diagonal de Barcelona.

sa nacional de Catalunya. De fet, aquests canvis venien d'abans, dels Cors de Clavé, del teatre de Pitarra, del periodisme de *L'Esquella*, de Guimerà, Rusiñol o Morera, que pertanyien als cercles més cultes i refinats. Alhora, com deixava palès Rossend Llorba el 1912, feia goig oír i veure «la Lluïsa de Vigné i l'Amàlia Molina, vestides amb el traje típic», cantar amb certa picardia el romanç *A la voreta del mar*. Moltes d'aquestes melodies i lletres més o menys picants feren fortuna i passaren al folklore popular de Castelló i del conjunt de les terres valencianes. Entre les més conegudes cite *Baixant de la font del Gat* o *Marieta de l'ull viu*, de Faust Casals (Molas, 1980), cuplet procedent del sàinet líric, que van popularitzar la maonesa Pilar Alonso i l'olotina Càndida Pérez. Fou estrenat al Teatre Espanyol de Barcelona el 15 d'abril de 1922 i aviat es féu famós a tot Catalunya i també a Castelló, València i Alacant, on tothom el coneix. Es tracta d'un cas paradigmàtic. Olmos el va recollir a Xert l'any 1948 (Pelinski, 1997, 209) i els valencians actuals el coneixen simplement per transmissió oral familiar. N'hi ha més encara: *La cançó del tururut*, *L'any de la picor*, *El senyor Ramon enganya les criades* i altres que s'escamparen pels nostres pobles sense tanta força.

7. LA RECUPERACIÓ DE LA LLENGUA DEL POBLE A PARTIR DEL FINAL DE LA GUERRA CIVIL

Al final del període que ens ocupa hi ha mostres que semblen de poca importància, però que signifiquen una nova sensibilitat envers la llengua del poble. A banda de l'obra de J. R. Ramos (1989), pel que fa a Castelló, i el meu treball sobre la cultura popular al temps de les *Normes del 32* (2007), vull remarcar el paper d'algunes persones gairebé oblidades, perquè ningú no les cita enlloc, que en acabat de la Guerra Civil continuaren emprant la llengua catalana en les tasques professionals o culturals. Les trobe representades per un rector del meu poble que vaig conèixer de xiquet, mossèn Cristòval Bertran,²⁸ qui més endavant seria el primer rector del Seminari Mater Dei de Castelló per voluntat del bisbe Pont i Gol, tot i que ja es trobava als últims anys de la seua vida i a penes podia moure més que els ulls, a causa de la seua malaltia. Natural d'Atzeneta, va ser rector de les Useres els anys immediatament posteriors a la Guerra Civil, fins que la paràlisi progressiva li impedí seguir el seu ministeri. Aleshores es retirà a la casa pairal amb la seua germana Mercedes. Mossèn Cristòval era un capellà del temps del cardenal Tarancón, ben conscient de les necessitats del poble i, pel que fa al tarannà social, afecte als projectes i obres del pare Vicent, qui va omplir gran part d'Espanya i, sobretot, de les terres valencianes de cooperatives i caixes d'estalvi rurals, predecessores de les actuals.

A més d'això, era un gran catequista i predicava sempre en valencià, de manera que, segons em va contar la seua germana, la Guàrdia Civil el visitava sovint

28. Empre el nom *Cristòval*, perquè era el que ell usava normalment.

i l'amonestava per aquesta raó. Ell contestava sempre el mateix: «Mentres el poble parle valencià, jo tinc l'obligació de predicar en valencià». Més encara: el tercer diumenge de mes, que era el de la confraria del Sagrament o Minerva, celebrava la missa en llatí, com va ser obligat fins al Concili Vaticà II. El metge, però, Rafael Monfort Adan, un borrianenc que hi aplegà abans de la guerra perquè estava malalt i li convenia el clima, tot i que era el cap local del Movimiento, recitava des del púlpit l'ordinari de la missa en valencià. De manera que encara queden a les Useres persones grans que el saben de memòria i el reciten. No de bades mossèn Cristòval, que el bisbe de Tortosa Moll i Salord considerava separatista, no fou promocionat fins que, quan es produí el canvi de bisbe amb la creació de la nova diòcesi de Sogorb-Castelló, fou nomenat per al nou càrrec, que permeté un millor aprofitament de les seues qualitats intel·lectuals i humanes.²⁹

Potser gràcies a l'estima de la llengua del poble del rector Bertran fou possible que a les Useres continués algun cant religiós en valencià, com el que es canta encara en les processons a la pujada de la costera de Santa Waldesca. Aquest cant fou introduït probablement arran de la celebració del III Congrés de Música Sacra de 1912 i del Congrés Litúrgic de Montserrat de 1915. És el *Cant de perseverança*, l'autor del qual fou el pare Vallet, jesuïta català, format a Gandia.³⁰

El moviment litúrgic i musical que tenia en compte les altres llengües que es parlen a Espanya, sempre amb intenció d'integració i mai no separatista, al meu parer, s'originà en els dos congressos esmentats. I en tinc una mostra en la regesta de les partitures musicals anteriors al Concili Vaticà II, recollides des de 1898, any de la fundació, existents al convent de monges clarisses citat, que vaig publicar fa uns anys (Monferrer, 2005). Hi ha un bon grapat de partitures impreses que porten la lletra en català i castellà; algunes afegeixen també el basc.

Vull remarcar que aquests episodis mostren alguna cosa més que simples anècdotes, cosa que poden semblar a primera vista. Per damunt de qualsevol altra consideració —i espere que el temps pugui aportar nous exemples als que jo he qualificat de significatius—, al rerefons de les *Normes* de Castelló hi ha una manera cabdal de veure i viure la nostra cultura que no és l'habitual en altres llocs del País Valencià. Tot plegat, això és el que mostren de primer antuvi els esforços que els lletraferits de la Societat Castellonense i de les altres instàncies que hi partici-

29. Eren els temps del bisbe Pont i Gol, de bona memòria entre nosaltres, sobretot entre els cristians que encara aprecien la necessitat de bons pastors que prediquen caritat i no odi, que consideren un despropòsit que un eminentíssim i reverendíssim senyor cardenal de l'Església romana vaja amb una cua de color cardenal (que hi valga la redundància), de cinc metres de llargària.

30. Aquest cant va significar un punt de trobada amb la professora d'antropologia de la Universitat de Barcelona, la doctora Josefina Roma, al Col·loqui sobre Religiositat Popular esmentat abans. Ella m'informà sobre el nom i l'origen concret del cant que jo desconeixia, que cantàrem tots dos a l'una. Només hi vam trobar algunes petites diferències: un fragment diu «que ja amb la mà toquem al cim», mentre que a les Useres fa «que ja amb la mà toquem al cel».

paren van fer per a dur a bon terme la seua iniciativa. És a dir, sense el cultiu soterrat i callat d'unes relacions que eren a la base de la cultura del nostre poble, no es pot entendre una tasca tan transcendental i definitiva.

Aprenquem, doncs, la seua lliçó i posem-la en pràctica, si més no, per un futur il·lusionat del nostre poble.

ÀLVAR MONFERRER I MONFORT
Institut Municipal d'Etnologia i Cultura Popular de Castelló

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALANYÀ, J. (2001). *El Seminari Diocesà de Tortosa*. Tortosa: Bisbat de Tortosa.
- ALCOVER, A. M.; MOLL, F. de B. (1983). *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Moll.
- AMADES, J. (1989). *Imatges de la Mare de Déu trobades a Catalunya*. Barcelona: Selecta-Catalònia.
- APARICIO OLMOS, E. M. (1962). *Nuestra Señora de los Desamparados, patrona de la región valenciana*. València: Impremta Suc. de Vives Mora.
- BELLMUNT, J. (1995). *Maria a Catalunya*. Lleida: Pagès.
- BELTRAN ZARAGOZÀ, A. (1998). *El valencià al segle XVIII: Edició i estudi de textos administratius de les comarques del nord de Castelló*. Vol. I. Castelló: Societat Castellonenca de Cultura.
- BONET SÁENZ, M. (1921). «Folk-lore». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. II, 63.
- CALDUCH, E. (1922). «Folk-lore». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. III, 110 i 271.
- CALDERS, P. (1980). «Pròleg». A: LOZANO, J. *Crim de germania*. València: Eliseu Climent, p. 7-10.
- CALVO, LL. (1990). *Catàleg de materials etnogràfics de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya*. Barcelona: CSIC.
- (1991). *El «Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya» y la antropología catalana*. Barcelona: CSIC.
- CANTÓ, F. (1914). «Remember de la Magdalena (agua-fuerte)». *Revista de Castellón*, núm. 49 (15 març), p. 16-17.
- CARRERES, J. (1988). *Guía para visitar los santuarios marianos de Cataluña*. Madrid: Encuentro.
- CASTELL MAIQUES, V. (1994). *Hagiotoponimia de san Vicente, protomártir de Valencia*. València: Asociación de Amigos de San Vicente de la Roqueta: Centro de Estudios Vicentinos.
- COLÓN, G. [cur.] (1960). *Llibre d'hores*. Barcelona: Barcino.
- (1978). *La llengua catalana en els seus textos*. Vol. I. Barcelona: Curial. [Reproduït a V. Pitarch (1982, 79-92)]
- COROMINES, J. (1980-1991). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial: Caixa de Pensions. 9 v.

- COROMINES, J. (1989-1997). *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*. Barcelona: Curial: La Caixa. 9 v.
- Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya (1998, 2000 i 2001). Barcelona: Generalitat de Catalunya: Claret. 3 v.
- ESCOFÍN, F. (1952). «Melodías centenarias». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. XXVIII, 1, p. 153-155.
- FALOMIR, V. (1992). «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura». *Índex general (1920-1991)*. València: Generalitat Valenciana.
- FERRARO SEBASTIÀ, Rafael (2002). «Influencia de San Vicente Mártir en la península Ibérica». *La huella de San Vicente Mártir en Valencia: hoy. II Conferencias Culturales 2001 y otros escritos*. València: Artes Gráficas Esquerdo, p. 55-81.
- FUSTER, J. (1991). *Textos d'exili*. València: Generalitat Valenciana. [Edició, estudi introductor i selecció de Santi Cortés]
- GARCIA GIRONA, J. (1920). *Seidia. Poema valencià del principi de la reconquesta*. València: Impremta Valencianista.
- (2000). *Seidia. Poema valencià del principi de la reconquesta*. Edició a cura d'Ò. Pérez Silvestre i R. París. València: Saó.
- GARCIA GRAU, M. (1997). *De Castelló a Ítaca: L'univers poètic de Miquel Peris i Segarra*. Castelló: Ajuntament de Castelló. [Premi d'Assaig Àngel Sánchez Gozalbo]
- GIMENO BETÍ, LL. (1998). *De lexicografia valenciana. Estudi del Vocabulari del Maestrat de Joaquim Garcia Girona*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2000). *Josep Pascual i Tirado i l'Obra del Diccionari (1920-1930)*. Castelló: Societat Castellonenca de Cultura.
- (2004). *Mossèn Alcover i les comarques centrals del territori lingüístic: Correspondència epistolar amb mossèn Joaquim Garcia Girona*. Barcelona: Curial: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2006). *Panorama sumari de les lletres valencianes. Escriptors castellonencs dels segles XII al XX*. Castelló: Societat Castellonenca de Cultura.
- GONZÁLEZ-ESPRESATI, C. (1949). «Anales de una cultura provinciana». A: *Quadern jubilar del XXV aniversari del BSCC*, p. 809-944. [Número extra]
- GUINOT, S. (1921). «Folk-lore». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. II, p. 93.
- HUGUET BREVA, G. (1920). «Oracions i precs religiosos valencians». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. I, p. 197-199.
- (1921). «Oracions i precs religiosos valencians». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. II, p. 115-116.
- (1920). «Fraseologia valenciana». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. I, p. 26-27, 33-35, 84-86.
- (1921). «Folk-lore: Oracions». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. II, p. 219.
- (1922). «Fraseologia valenciana». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. III, p. 156-158, 198-201, 251-253.
- ITURAT, J. (2000). *Sobre los orígenes del Seminario Conciliar de Tortosa*. Tortosa: Seminari Diocesà.
- MASSOT I MUNTANER, J. (1993). *Obra del Cançoner Popular de Catalunya. Materials*. Vol. IV, fascicle I: *Inventari*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- MASSOT I MUNTANER, J. (1994). *Obra del Cançoner Popular de Catalunya. Materials*. Vol. IV, fascicle II: *Inventari de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1995). *Obra del Cançoner Popular de Catalunya. Materials*. Vol. V: *Història de l'Obra del Cançoner i complement a l'inventari de l'arxiu*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1998). *Obra del Cançoner Popular de Catalunya. Materials*. Vol VIII: *Memòries de missions de recerca: Joan Just-Josep Roma, J. Amades, Baltasar Samper*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MESEGUER, L. (1988). «Introducció». A: PASCUAL I TIRADO, J. *Tombatossals*. València: Eliseu Climent.
- (1993). *Bernat Artola: La terra i les passions*. Castelló: Diputació Provincial.
- (2003). *Castelló literari. Estudi d'història cultural de la ciutat*. Castelló: Universitat Jaume I: Diputació Provincial.
- (1983). «Introducció». A: ARTOLA, B. *Obres completes*. Castelló: Ajuntament.
- MILÀ I FONTANALS, M. (1882). *Romancerillo catalán. Canciones tradicionales*. Barcelona: Àlvar Verdaguer.
- MOLAS, J. (1980). «Notes sobre la cançó popular moderna: el cuplet». A: BRUGUERA, J.; MASSOT I MUNTANER, J. *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Andorra, 1-6 d'octubre de 1979*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 325-347.
- MONFERRER, À. (1989). *La processó al Piló de la Creu, una rogativa singular de les Useres*. Les Useres: Ajuntament. [Quadern adjunt al programa de festes de l'any 1989]
- (2004). *El romancer valencià. Antologia*. Picanya: Edicions del Bullent.
- (2005). «Cent anys de música al convent de monges clarisses d'Almassora». A: *Jornades Municipals de Cultura Popular a la ciutat de Castelló. 2003-2004. Ponències i comunicacions*. Castelló: Ajuntament, p. 211-263.
- (2007). «La cultura i la literatura popular». A: PALOMERO, J.; MESEGUER, L. [cur.]. *Els escriptors castellanencs del primer terç del segle xx i les Normes del 32*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 159-175.
- *Les paraules de dos pobles. Romanços i cançons comunes a Catalunya i el País Valencià*. Premi Alambor d'Investigació Lingüística de l'any 2002. Benicarló. [Treball no publicat]
- NÁJERA, M. (1927). *La perla de Alicante o la Stma. Virgen del Remedio, patrona de esta Muy Ilustre, siempre Fiel y Heroica Ciudad. Ensayo histórico, crítico y apologético de tan veneranda advocación*. Alacant: Imp. Lucentium.
- OLLER, M. T. [et al.] (1982). *Cançons del regne de València. Nadalenques*. València: Lo Rat Penat.
- ORTIZ, C.; SÁNCHEZ, L. A. (1994). *Diccionario histórico de la antropología española*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- PELINSKI, R. [et al.] (1997). *Presencia del pasado en un cancionero castellanense. Un reestudio etnomusicológico*. Castelló: Diputació: Universitat Jaume I.
- PERAIRE, J. (1991). «Seidia: història i èpica». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. LXVII, 2, p. 327-371.
- PÉREZ SILVESTRE, O. (2000). «Mn. Joaquim Garcia Girona o la labor del solitari». A: GARCIA GIRONA, J. *Seidia. Poema valencià del principi de la reconquista*. València: Saó.

- PITARCH, V. (1982). *Castelló de la Plana per la llengua*. Castelló: Ajuntament.
- (1993). «L'oportunitat d'un centenari». *Ribalta. Quaderns d'Aplicació Didàctica i Investigació*, núm. 6, p. 7-11. [Reproduït a V. Pitarch (1995, 77-88)]
- (1994). «L'Institut Ribalta davant la llengua del país». A: *L'Institut Ribalta*. Castelló: Diputació, p. 183-224. [Reproduït a V. Pitarch (1995, 17-76)]
- (1995). *L'eix castellanenc de la cultura contemporània*. Castelló: Diputació.
- (2001). *Llengua i Església durant el Barroc valencià*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RAMOS, J. R. (1989). *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana (1834-1938)*. Castelló: Diputació Provincial.
- RIBELLES COMÍN, J. (1920). *Bibliografia de la lengua valenciana*. Vol. I: *Siglo XV*. Madrid: Imprenta de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos. [Reeditat per la Diputació de València]
- (1929). *Bibliografia de la lengua valenciana*. Vol. II: *Siglo XVI*. Madrid: Patronato de la Biblioteca Nacional. [Reeditat per la Diputació de València]
- (1943). *Bibliografia de la lengua valenciana*. Vol. III: *Siglos XVII y XVIII*. Madrid: Patronato de la Biblioteca Nacional. [Reeditat per la Diputació de València]
- (1978). *Bibliografia de la lengua valenciana*. Vol. IV: *Siglo XIX*. Madrid: Servicio de Publicaciones del Ministerio de Educación y Ciencia.
- (1984). *Bibliografia de la lengua valenciana*. Vol. V: *Siglo XX*. Madrid: Ministerio de Cultura.
- RIQUER, M. de (1985). *Història de la literatura catalana*. Vol. IV. 5a ed. Barcelona: Ariel.
- SALVADOR, C. (1920). «Folk-lore». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. I, p. 127-128, 222.
- (1921). «Folk-lore». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. II, p. 160, 256, 320.
- (1952). *Les festes de Benassal*. Barcelona: Barcino.
- (1987). *Les festes de Benassal*. Reedicció en facsímil. Castelló: Diputació Provincial. [Apèndix de Sofia Salvador]
- SÁNCHEZ GOZALBO, À. (1921). «Folk-lore». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. II, p. 273.
- SEGUÍ, Salvador (1990). *Cancionero musical de la provincia de Castellón*. València: Fundación Caja Segorbe.
- SERRA I BOLDÚ, V. (1928-1935). *Arxiu de tradicions populars recollides a Catalunya, València, Mallorca, Rosselló, Sardenya, Andorra i terres aragoneses de parla catalana*. Barcelona: Impremta de la Casa Provincial de Caritat. 2 v.
- (1986). *Arxiu de tradicions populars recollides a Catalunya, València, Mallorca, Rosselló, Sardenya, Andorra i terres aragoneses de parla catalana*. 3a ed. Facsímil. Barcelona: Olañeta. [Pròleg de Josefina Roma]
- SOLER I AMIGÓ, J. (1998). *Enciclopèdia de la fantasia popular catalana*. Barcelona: Barcanova.
- TOMÁS I MARTÍ, V. (1921). «Folk-lore». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. II, p. 256.
- (1922). «Folk-lore». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. III, p. 48, 110.
- TRENS, M. (1947). *María. Iconografía de la Virgen en el arte español*. Madrid: Plus Ultra.
- VESGA, J. (1988). *Las advocaciones de las imágenes marianas veneradas en España. Ensayo de una teología popular mariana en España*. Tesi doctoral presentada a la Facultat de Teologia de la Pontificia Universitat Lateranense de Roma, 1985. València: CESPUSA.